

Karácsony András

Néhány megjegyzés a jogi kultúráról

Az alábbiakban a jogi kultúra problematikáját alapvetően csak abból a szempontból vizsgálom, hogy az európai társadalmak jogi kultúrája miként tette lehetővé, hogy a jogi hagyományok fenntartása összeegyeztethető legyen a jog változtatásával. Néhány, a magyar politika- és jogtörténetből vett példával azt kívánom érzékeltetni, hogy Magyarország – noha a történelmi viharok sokszor messzire sodorták Európa főáramlatától – jogi kultúrája mindig is európai jellegű volt, és így magában hordozta annak lehetőségét, hogy a magyar jogfejlődés visszatérjen az európai útra. A jogi kultúra kutatását különösképp indokolja a jogharmonizációs kihívás, ami évek óta a magyarországi jogalkotásnak egyik legfontosabb feladata. Ugyanis a *siker* jogharmonizáció nem csupán törvényalkotási kérdés, hanem annak is függvénye, hogy a magyar jogi kultúrában vannak-e az európai jogi hagyományokkal érintkező területek.

A kultúrában, és így a jogi kultúrában is évszázadok, sőt nem ritkán évezredek tapasztalata halmozódik fel. Ez a tapasztalat-felhalmozódás nem egy tervezett folyamat, hanem nagyon különböző, egymást erősítő vagy éppen sokszor gyengítő akaratok eredményeként jön létre. Adott jogi kultúra egyaránt tartalmaz emocionális és racionális elemeket. Amikor jogról mint kulturális jelenségről, azaz jogi kultúráról beszélünk, akkor nem szabad kizárólag az éppen hatályos jogra gondolni. A jogi kultúra és a jog fogalma egyértelműen elválasztandó. A jog a normák hierarchikus rendjére utal, a jog területén döntések születnek, konfliktusokat véglegesen lezárni akaró döntések. Ezzel szemben a jogi kultúra nem hierarchikusan rendezett elemekből áll, a joggal kapcsolatos tapasztalatokat, érzelmeket, viselkedésmintákat, értékkepzeteket fogja át. A jogi kultúra tehát a jognál tágabb jelentésű fogalom, az éppen hatályos jog környezetét is magában foglalja. Amikor egy-egy jogi kultúrát vizsgálunk, akkor a következő szempontokat érdemes figyelembe vennünk.

A jogi kultúrák *történelmi* képződmények. A jogintézmények történelmi változássorozata elsősorban a jogtörténet és a jog-összehasonlítás módszerével tárható fel van. Ez a történelmi aspektus egyébként megmutathatja az érintkezést más jogi kultúrákkal is. E tekintetben *rugalmas* (adaptív) jogi kultúráról beszélhetünk, ha ilyen átvétel, recepció többször megtörtént. Ebben a vonatkozásban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a jogi recepció nem mindig egy állam szuverén döntése, hanem megszálló hatalom is előidézheti, mint pl. a 18–19. században Magyarország helyzete volt a Habsburg Birodalomban, vagy éppen a II. világháborút követő négy évtizedre is gondolhatunk. Ahol viszont a más jogrendszerekből történő átvétellel nem találkozunk, vagy csak ritkán történt ilyen és a hatása akkor is idővel elenyészett, akkor *nem rugalmas* jogi kultúráról kell beszélnünk.

A jogi kultúrában kifejeződik az adott *társadalom* viszonya a joghoz mint konfliktusrendező normához. A társadalomban a jogról kialakult elképzeléseket, elvárásokat összefoglalóan a jogi kultúra *laikus* elemének nevezhetjük. S ez kultúránként különböző lehet. Az antik Rómában fontosnak tartották a jogot mint konfliktusmegoldó eszközt, és ezért hivatásos jogászok művelték. Ezzel szemben az antik Athénban kisebb jelentőségű volt a jog, a jogi döntéseket nem hivatásos jogászok hozták. Amennyiben a társadalom széles körben elfogadott értékei között szerepel a jog, akkor erősebb a jogkövetési hajlandóság, a jogi döntéseket tisztelő viselkedési szokások alakulnak ki. A jogba vetett bizalom nem ritkán túlterheli magát a jogot, s azt is jelezheti, hogy másféle normák (pl. az erkölcsi normák) konfliktusrendező súlya kisebb. A magyar jogi kultúrát például mindig is (napjainkban is) magas fokú pereskedési hajlam jellemezte, s ez arra utal, hogy a magyar társadalomban a konfliktusmegoldás eszközei között a jog komoly tekintéllyel rendelkezett.

A jogi kultúrának fontos összetevője továbbá, hogy a joggal *hivatásszerűen* foglalkozók miként viszonyulnak a joghoz. Ebben az összefüggésben a specialisták (professzionisták) jogi kultúrájáról beszélhetünk. A laikusok és a specialisták jogképe – noha e két csoport jogi ismeretanyaga lényegesen különbözik – egymástól nem távolodhat el túlzottan, mert ha mégis ez történik, akkor a jog működésében, megvalósulásában zavarok léphetnek fel.

A jogi kultúrák fontos megkülönböztető jegye, hogy a jog elfogadottsága a jogi normák mögött álló általános elvek, értékek elfogadottságát jelenti-e, avagy ez az elfogadottság magukra a jogi normákra irányul. Az első típust a szakirodalomban *orientatív* jogi kultúrának nevezik, a másodikat pedig *regulatív* jogi kultúrának. Ahol a jog inkább csak orientáló jellegű, ott a jog az erkölcshez, valláshoz, politikához szervezesebben kapcsolódik, mivel e területeket az általánosan elfogadott elvek, értékek összekötik. Regulatív jogi kultúrában viszont nem az előbb említett általános elveken van a hangsúly, hanem a konkrét jogi szabályok normatív jellegén. Regulatív jogi kultúra racionális jogi szabályozást, megfelelő jogalkotó – jogalkalmazó intézményrendszert feltételez. Az európai és a magyar jogi kultúra alapvetően a regulatív típusba sorolható.

Európa modernkori története azt mutatja, hogy a jogi hagyományok követése és a jog területén megfogalmazódó változtató, nem ritkán forradalmi törekvések ellentéte mindig csak részleges, korlátozott volt. Ennek oka alapvetően az európai jogi kultúra hagyományának „többrétegűsége,” aminek következtében a forradalmi változások sohasem mindent változtattak, hanem csak egy-egy, igaz fontos elemét a jogéletnek.

Ebből a többrétegűségből az alábbiak emelhetők ki:

- A jog általános kulturális közegeként az antik görög szellemi élet hagyománya érdemel említést. A görög gondolkodásban máig ható erővel megfogalmazódott a tudományos vizsgálódás igénye, de nemcsak igénye, hanem a tudományos kutatáshoz szükséges módszertan is (emlékezzünk Platón és Arisztotelész filozófiájára). A görög hagyomány a filozófiára, az európai tudományra gyako-

rolt hatásán keresztül befolyásolta a jogfilozófia eszmevilágát, és a 18–19. századtól kibontakozó jogi szaktudományokat.

– A keresztény vallási hagyomány kettős szerepben is fontos a jog tekintetében. Egyfelől általános szellemi közegzet jelentett, másfelől – egy konkrét szinten – a középkori kánonjog révén évszázadokon át befolyásolta az európai jogot.

– A római jog hagyománya. Noha Európa területén nem mindenhol hatott hasonlóképp a római jog (pl. napjainkig vitatják, hogy az angol *common law*-t milyen mértékben befolyásolta a római jog), és ha a konkrét jogintézmények tartalmát tekintve változó is volt a hatása, de a formális jogi gondolkodásra való törekvésben, a jogi és nem jogi intézmények egyértelmű elválasztásában, és abban, hogy professzionális csoport működteti a jogot, tetten érhető a római jog mintájának követése.

– A későközépkortól a jogi gondolkodást jellemzi a jognak koherens egészként való szemlélete, a jog belső fejlődőképességébe vetett hit, az a meggyőződés, hogy a jog autonómmá válhat a politikai hatalommal szemben, és mindezek mellett a jog valósága és eszménye közötti inspiratív feszültség, ami a jog folyamatos korrekcióját segítette.¹

Fontos megkülönböztetnünk a modernség és a modernizáció jelenségét. A modernség folyamata a nyugat-európai társadalom- és jogtörténetre jellemző. Ez alatt azt értve, hogy az újítások inkább spontán törekvésekben és a meglévő jogintézményekhez szervesen kapcsolódva jelentek meg. Ezzel szemben a modernizáció – ami inkább a közép-európai történelmet, és benne Magyarországot jellemzi – alapvetően „felzárkózó” stratégia volt. Tudatos állami szerepvállalásban öltött testet, és a jog területén gyorsabb és radikálisabb változásokban mutatkozott meg. A magyar társadalom- és jogtörténet elmúlt két évszázada – az előbbieken jellemzett – modernizáció fogalmával írható le. Ez a modernizáció, aminek központi eleme volt az állandó jogharmonizációs törekvés, azonban csak akkor volt sikeres, ha nem eltörölni akarta egészében a hagyományokat, hanem meghatározott elemekre épített.

Amikor a mintakövető jellegű jogváltozásokat (a jog modernizációját, jogharmonizációt) vizsgáljuk, nem feledkezhünk meg arról, hogy már önmagában egy fejlettebb jogrendszer megismerése is hatást gyakorolhat. Persze erről csak abban az esetben beszélhetünk, ha egy társadalom jogi kultúráját az jellemzi, hogy a jogalkotás különösképp fogékony a jogtudományban megfogalmazottakra. Ekkor ugyanis a jogtudomány, főként az összehasonlító jogtudományban megfogalmazott ismeretek, közvetlenül befolyásolhatja a jogalkotást.

A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a tudatos jogátvitel, jogharmonizáció sikeréhez hozzájárul, ha a jogon kívüli területek (politika, gazdaság) is a változás állapotában vannak, ha úgy tetszik *társadalmi* kényszerhelyzet van. A különböző jellegű változtatási szándékok ugyanis egymást erősítik. Az emberek nehezen szakítanak a bevált formákkal, eljárásokkal, s csak akkor újítanak, ha a meglévő eszközök között széles körben már nem találnak megfelelőket, ha nemcsak a hatályos joggal,

hanem pl. a gazdaság működésével kapcsolatos anomáliák is megjelennek.

Magyarország elmúlt félévszázadában két olyan fordulópont volt, amelyben különösképp jól vizsgálható, hogy a jogi kultúra miként befolyásolta a tudatos jogváltoztatási szándékokat. Az első az 1945–1948 közötti időszak, amikor végbementek a „népi demokratikus” (kommunista) berendezkedést előkészítő változások, a második fordulópont pedig az 1989/1990-es társadalmi, politikai átalakulás.

Az 1948-tól kiteljesedő diktatúrában a politikai szándék a korábbi jogi hagyományoktól való teljes elszakadást hirdette meg. Ebben a helyzetben a jog mint a politika által használható eszköz, részben felértékelődött, részben veszített presztízséből, amit nagyon jól mutat, hogy a törvények inkább szimbolikus jellegű jogszabályokként jelentek meg, az életviszonyok valóságos szabályozását az alsóbb szintű jogszabályok végezték. Ennek az időszaknak a jogi kultúrájában felerősödött az orientatív jelleg.

Noha 1948-tól a Magyarországon bevezetésre került szocialista jog alapvetően a szovjet joghoz kapcsolódott, de a háttérben ott maradt az európai (római-germán) jog hagyománya. A magyar társadalomban a szocializmus évtizedei alatt is, legalábbis részben, sikerült megőrizni a folyamatosságot a magyar jogi tradíciókkal, s ez az 1989/1990-es rendszerváltozáskor sokat segített, nem kellett mindent újonnan kitalálni, hanem támaszkodhatunk az elődök bölcsességére. Éppen ezért az 1989/1990-es politikai változással egy időben elindulhatott a jog változtatása is, és ennek a jogi változásnak az alapvetése viszonylag könnyen és rövid idő alatt megvalósítható volt. A bevezetésre kerülő új jogintézmények ugyanis nem idegen jogintézmények voltak, hanem olyanok, amelyeknek előzményei az előző évszázad magyar jogi tradíciójának részét képezték. Nem kellett „tisztá lapot” csinálni, mert a szocialista jog sem számolta fel teljes mértékben a jogi hagyományokat.

A jog társadalmi presztízsét továbbra is kettősség jellemzi: az alkotmányosság, a jogállam hangsúlyozása miatt ugyan erősödött, ám – főként a gazdasági szereplők világában – részben csökkent. A perek elhúzódására kell gondolnunk, az ítéletek nehéz végrehajthatóságára (a jogi döntéskor nem ritkán megváltozott pénzügyi helyzetben vannak a pereskedők). A jog presztízsének az a bizonytalanság sem használ, hogy a tömeges normaalkotás, a gyakori változtatások miatt nehezen áttekinthető a hatályos joganyag.

A jogi kultúrában rejlő hagyományok „túlélőképessége” figyelemreméltó, s e hagyományok korlátozhatják és segíthetik is a tudatos jogváltoztatási szándékokat.

¹ Az európai jogi hagyományt, a hagyományok és a forradalmi változások viszonyát részletesen elemzi: Harold J. Berman: *Law and Revolution. The Formation of Western Legal Tradition*. Harvard University Press, 1983

* Készült a T043731 OTKA kutatás keretében. 2002. október 26–30., X' Legal harmonization /LegalCulture/ Legal Education – The Tird Session of Academic Conference in Law Between Chinaand Hungary /r. Northwest University of Politics and Law P.R. Chine (Mezey Barna: *Legal education in Hungary and the History of Harmonization of Law in Hungary*)